Пролог, говорений перед ювілейною виставою "Наталки Полтавки" в пам'ять столітніх відродин української народності

Сцена зовсім темна, далеко видно зарево великої пожежі, на переді сцени направо могила.

Козак-невмирака

Старезний дід, з бандурою, сидить на могилі. Зразу в темноті тільки слабо рисується його силует, він вдивляється в пожежу й декламує глухо, іронічно:

Еней був парубок моторний

І хлопець хоч куди козак!

На лихо вдався він проворний,

Завзятіший од всіх бурлак,

Та греки, як спаливши Трою,

Зробили з неї скирту гною,

Він, взявши торбу, тягу дав,

Набравши деяких троянців,

Осмалених, як гиря, ланців,

П'ятами з Трої накивав.

Він устає, випростовується, бандура бренчить.

Вона горить! Та Троя — Україна

Палає, гине, з серця точить кров.

Здається, вже остання їй година,

Здається, хитрий ворог поборов

Усе! Здається, вся лягла дружина,

Всі мури впали, навіть той покров

Останній, що ним укривають трупи,

І той загарбали хижацькі купи!

Ні, не досить! І в нашому нутрі

Пройшов пожар, сумує попелище!

Ми хробачливі в самому ядрі,

В душі погасло вічнеє вогнище

Живої віри! На страшнім кострі

Згоріла сила! Нижче, нижче, нижче

Схиляються колись так горді чола!

О, Мамо! Бідна Ти, бездітна й гола!

Ми всі такі! Що в інших ганьби знак —

Це ми приймаємо, як хліб насущний!

У інших ренегат — у нас добряк;

У інших підлий — в нас старшим послушний;

У інших скажуть просто, ясно так:

Безхарактерний, — в нас лиш: простодушний.

Не стало стиду в нас! Ми в супокою

Упідлимось, ще й горді підлотою.

Далекий грім, пожежа зближається, на сцені робиться видніше.

Козак (показуючи на захід)

О, так! Он там він, той козак моторний,

Що вирвався з пожежі рідних хат;

Не заперечу, вдався він проворний!

Нехай тут гине, пропадає брат,

Нехай тут матір шарпа ворон чорний,

Нехай борців шматує й ріже кат, —

Він рад, що врятував свої пенати,

Тікає іншої шукати хати!

П'ятами накивав від тебе, Нене!

Лишив тебе у ранах, у крові!

Із грудей вирвав серце насталене,

А вткнув якесь собаче — і живи!

І крикнув грімко: "Хлопці, гей до мене!

Не буде тут роси вже, ні трави!

Пропала Мати, ми ще цеї ночі

Кидаймо трупа! Гей же, в світ за очі!

Там жде нас краща доля, там печені

Самі нам голубці влетять у рот!

Хто хоче розкошів, жий в Карфагені!

Хто хоче вивищиться над народ,

І слави, й блиску, й злота повні жмені, —

За мною в Рим! Там храм наш, там кивот!

Що нам ті згарища! Забудьмо Трою!

Вдасть, Рим і розкіш, Карфаген горою!"

І рушили — народам на наругу!

Пішли нової матері шукать!

В серцях згасили навіть тую тугу,

Що тягне пса у рідній буді спать.

Де йдеш, Енею? Пугу! Пугу! Пугу!

Не чують! Дармо кликать і гукать!

Ідіть! Несіть народам всім для виду

Жебрацьку торбу і лице без стиду!

Тим часом розвиднюється трохи, видно попалені села, поле вкрите трупом.

Ох, не сходи ти, сонце, на Вкраїні!

Злякаєшся тих згарищ і руїн!

Осліпніть очі, тут же, в тій годині,

Щоб той страшенний образ, наче шпін,

Не вбився в серці і не пік віднині

Страшніше пекла! Що це? Чути дзвін!

Це ангел дзвонить по мертвім народі,

Бо щоб живий хтось був, — подумать годі.

Чути далекий голос дзвона.

Так, ангел дзвонить. Молотом з алмазу

Він б'є о хрусталевий неба звід.

Ох! Заболіли страшно тут відразу

Всі давні рани! Цей кривавий слід —

Це Берестечко. Тут у кості сказу

З Чуднова взяв. Цей струп, від сотні літ

Незгоєний, — Андрусівська умова!

А тут — Полтава і смага Петрова.

Голос дзвону міцніє й мішається з гуркотом грому, — темніє наново. Козак паде на коліна на могилі.

О, Боже! Чи ж кінець моєї думки?

Вкраїна вмерла — дай мені спочить!

Дай ті катовані віддавна руки

Хоч у могилі без кайдан зложить!

Змажи нас з пам'яті людей, щоб внуки

Не знали, як ми мусили скінчить.

Ти сам, святий, забудь про нас в сій хвилі,

З землею наші порівняй могили!

Удар грому. Козак западається в землю. Ще хвилю гуркоче грім, потім звільна прояснюється, на сході займається велике рожеве зарево — сходить сонце. Сцена представляє той самий краєвид, тільки з зеленими садами, чепурними хатками, направо далеко вежі міста з золоченими банями, довкола могили, розкішні кущі. Калина, черемха у цвіті.

Козак-невмирака

той самий, але відмолоднілий, з бандурою, виходить із-за могили. Іде зразу понурий, у задумі, та звільна його рухи робляться енергійні, голос міцніє.

Здорово проспався, бачу,

По-козацьки, сотню літ.

Ну, та виграю чи втрачу,

А погляну ще на світ,

На ту рідну Україну,

Що колись, як рай, цвіла,

Що мені над все на світі

Наймилішою була.

Хто-то в ній тепер панує?

Хто-то в ній тепер живе?

Як говорить, як співає

Покоління те нове?

Боже, серце жах стискає:

Адже ж, певно, нині в ній

Вже ніхто не зна, не тямить

Нашу мову і пісні!

Десь калмики та киргизи

Топчуть степ, де ми лягли;

Чудь, мордва, чухна та фіни

Наші села заняли,

Боже, пощо з вікового

Сну мені велів ти встать?

Чи щоби з розбитим серцем

Я в могилу ляг назад?

Поступає наперед. За сценою чути хорову пісню — зразу pianissimo, потім чимраз сильніше, та все-таки притишено, мов із віддалення:

Ой, гук, мати, гук,

Де козаки йдуть!

Та щасливая тая доріженька,

Та де вони йдуть.

А де вони йдуть,

Там луги гудуть,

А перед себе та вражих ляшеньків

Облавою пруть.

Козак (із виразом найвищої радості)

Боже, наше рідне слово!

Наша пісня ще живе!

І про нас ще пам'ятає

Покоління те нове!

Ще співає про козацтво,

Про його кривавий бій!

Ах, значить, ще не в могилі

Той народ коханий мій!

Озирається по сцені.

Ах, значить, оті цвітучі

Села, ниви і садки —

Це українські оселі,

Це України вінки!

А оті могили-гори,

Де борці старії сплять,

Уквітчали любі руки,

Знать, українських дівчат!

Ще українець збирає

Із цих нив для себе хліб,

І не топче чужениця

Нашу славу і наш гріб!

Поступає ще далі наперед і озирає публіку.

Ах, а тут! Предивне диво!

Тайна поміж тайн страшних!

Це ж Енеєві потомки!

Та що стало нині з них?

Ті, що перед сто літами,

Як згорів наш рідний дім,

Накивать йому п'ятами

Не задумались зовсім, —

Ті під материні крила

Знов згорнулися в любві

І бажають в рідній хаті

Рай зготовити собі.

ї дивіть, горять їх очі

Тим самим огнем святим.

Як горіли тої ночі,

Коли друг мій, побратим,

Коли славний, безталанний

Щирий батько наш Богдан

У важкій годині скликав

Запорожців на майдан.

Тямлю ніч цю, як сьогодні!

Вколо нас реве Дніпро

І клекоче Ненаситець,

Кам'яне гризе ребро.

А в степу напроти Січі

Це не хижая сова —

А Кодацька лядська кріпость

Свої кігті висува.

У Богдана сльози в оці,

Та вогонь в душі, в словах.

"Згинем, браття, або вгору

Піднесем свободи стяг!

Згинуть — нам одна дорога,

Чи в кайданах, чи в війні;

Хто ненавидить кайдани, —

Тому війни не страшні!

Чи послабли наші сили?

Потупилися шаблі?

Чи в серцях ви погасили

Дух лицарський взагалі?"

І гучніше хвиль Дніпрових

Крик козацтва заревів:

"Або ляжем головами,

Або виб'єм ворогів!"

В жовтім світлі смолоскипів,

Що горіли серед нас,

Ув очах козацьких блисло

Десять тисяч іскор враз.

Гей, тих десять тисяч іскор —

То був, браття, той підпал,

Що підняв страшну пожежу

Аж по Буга й Сяну вал.

Гей, тих десять тисяч іскор —

То був, браття, той розмах,

Що історію Вкраїни

Повернув на інший шлях.

Бачу, бачу тії іскри!

Мовиш: "Мало їх? невже ж?

Що? На тридцять мілійонів

Десять тисяч не знайдеш?"

Мовиш: "Де нам взять Богдана?"

Тільки ти придатний будь

На святе, велике діло!

Загартуй думки і грудь!

До високого літання

Ненастанно пробуй крил,

А Богдан прийде, як сума

Ваших змагань, ваших сил.

До великого моменту

Будь готовий кожний з вас, —

Кожний може стать Богданом,

Як настане слушний час.

Мовиш: "Нині інші війни".

Ну, то іншу зброю куй,

Ум гостри, насталюй волю,

Лиш воюй, а не тоскуй!

Лиш борися, не мирися,

Радше впадь, а сил не трать,

Гордо стій і не корися,

Хоч пропадь, але не зрадь!

Кожний думай, що на тобі

Мілійонів стан стоїть,

Що за долю мілійонів

Мусиш дати ти одвіт.

Кожний думай: тут, в тім місці,

Де стою я ув огні,

Важиться тепер вся доля

Величезної війни.

Як подамся, не достою,

Захитаюся, мов тінь, —

Пропаде кривава праця

Многих, многих поколінь.

У таких думках держися

І дітей своїх ховай!

Коб лиш чистая пшениця, —

Буде паска й коровай.

"Чи побіди довго ждати?

Ждати довго!" То й не жди ж!

Нині вчися побіждати,

Завтра певно побідиш.

Та ж недаром пробудився

Український жвавий рід.

Та ж недаром іскри грають

У в очах тих молодих!

Чей нові мечі засяють

У правицях, у твердих.

Довго нас наруга жерла,

Досі нас наруга жре,

Та ми крикнім: "Ще не вмерла,

Ще не вмерла і не вмре!"

1898

Примітки

Вперше опубліковано в "Літературно-науковому віснику" (т.4, кн.2, с. 129—136). Подається за виданням: Франко І. Твори. 1929. Т. 28, кн. 2, С. 5 — 54.

Еней був парубок моторний – перші рядки "Енеїди" І.Котляревського.

Берестечко – містечко у Волинській області, місце битви українського і польського війська в 1651 р.

Чуднов – районний центр Житомирської області, місце битви українського і російського війська з польським в 1660 р.

Андрусівська умова – угода Росії і Речі Посполитої 1667 року, за якою Україну було розділено по Дніпру.

Полтава – кампанія 1709 року.

батько наш Богдан – Хмельницький.

Ненаситець – назва порогу на Дніпрі.

Кодацька лядська кріпость – збудована в 1635 р. над Кодацьким порогом для контролю над козаками. Залишки її збереглися на околиці сучасного Дніпропетровська.